

Franciszek Gołębowski

Wprowadzenie

Civitas Hominibus : rocznik filozoficzno-społeczny 4, 5-8

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Franciszek Gołębcki

Wprowadzenie

Sytuacja społeczna w zakresie postaw i zachowań w krajach wysokorozwiniętych współczesnego świata charakteryzuje się zdecydowanie nastawieniem konsumpcyjnym. Korzystanie z różnorodności dóbr stało się jednym z podstawowych zachowań społecznych. Stało się też celem samym w sobie. Korzystanie z ciągle zwiększającej się oferty konsumpcyjnej jest niemalże wymogiem. Stąd też wszystko to, co pozostaje sprzeczne z owym podstawowym celem, staje się niezgodne z ogólnym nastawieniem społecznym, jest poddawane krytyce, zwalczane, ośmieszane. Niejako obrazoburcze jest to, co nie pozostaje w zgodzie z nadrzędnym wymogiem szerokiego korzystania z oferty konsumpcyjnej. Za tymże podejściem ujawnia się aspekt dążenia do maksymalizacji zysku. Społeczeństwo jest traktowane jako źródło dochodu w wymiarze finansowym. Konsumpcja ma nieustannie rozkręcać koniunkturę gospodarczą, stając się idolem. Globalizacja jest narzędziem mającym na celu zwiększanie interakcyjności w powiązaniach międzynarodowych, służąc przede wszystkim przyrostowi zysku poszczególnym grupom interesu.

To, co we współczesnej epoce jest jej najbardziej charakterystycznym wyrazem, dotyczy systemu informacji. Stała się ona dzięki nieustannie rozwijającym się środkom technicznym praktycznie powszechnie dostępna. Jej oddziaływanie na świadomość społeczną jest praktycznie nieograniczone. Skutkiem tego stanu rzeczy jest kształtowanie postaw i zachowań całych grup społecznych zgodnie z interesami tych, którzy posiadają kontrolę nad mediami.

Charakterystyczną cechą współczesnej epoki jest z jednej strony proces pogłębiającej się indywidualizacji, wyrażający się w procesie atomizacji społecznej, a z drugiej strony zwielenokrotniające się oddziaływanie, zwłaszcza środków masowego przekazu, na świadomość jednostki. W tej sytuacji zagadnienie wolności jednostki ponownie staje się kluczowe. W jaki sposób we współczesnych warunkach postępującego umasowienia jednostka może być rzeczywistym podmiotem samodzielnie decydującym o swych wy-

borach oraz postawach życiowych? W jaki sposób może nie ulegać narastającej presji otoczenia?

Jednym z podstawowych zagadnień związanych z realizacją w praktyce życiowej wolnego wyboru jest odpowiedzialność. Wolność oznacza bowiem potrzebę przewidywania skutków podejmowanych wyborów. W przeciwnym razie wolność przeradza się w samowolę. Oznacza to nic innego jak wiązanie postawy wolności z odpowiednim stopniem rozwoju świadomości. Wolność można uzyskać tylko i wyłącznie w warunkach świadomego wyboru.

Czymże jest odpowiedzialność? Niemiecki filozof Georg Picht, podejmując analizę pojęcia odpowiedzialności, zwraca uwagę na jego historyczne uwarunkowania. Przewodzą one do tradycji rzymskiej, gdzie pojęcie to posiadało swe konotacje jurydyczne. Łacińskie terminy *respondere* – *responso* – *responsum* – odpowiadać na zarzuty, mówić w obronie, mówić dla odparcia zarzutów – dawać odpowiedź, zadość czynić – odpowiedź, orzeczenie, opinia, posiadają swe bezpośrednie odniesienia do wymiaru prawnego. W tym też znaczeniu zostały one następnie przeniesione na ziemię niemieckie, zachowując swe konotacje jurydyczne¹. Oznacza to, że pojęcie odpowiedzialności w kulturze europejskiej posiada swe zakorzenienie w myśli antycznej, odnoszącej do powstającego i formującego się systemu prawnego².

W ujęciu moralnym pojęcie odpowiedzialności, jak zauważa niemiecki autor, ma swoje osadzenie w tradycji chrześcijańskiej. Pisze on: „Często też używa się pojęcia odpowiedzialności w znaczeniu: zdanie sprawy przed boskim trybunałem – i tylko z tego punktu widzenia da się moim zdaniem wyjaśnić fakt, że pojęcie odpowiedzialności w Niemczech, Anglii i Francji zostało przeniesione z dziedziny jurysprudencki na całą dziedzinę etyki”³.

Dopiero w epoce postkartezjańskiej nastąpiło zasadnicze odwrócenie znaczenia pojęcia *odpowiedzialność*, zauważa Picht. Wtedy bowiem podmiot stał się głównym punktem odniesienia dla podejmowania ocen moralnych.

Jedno z wielu podejść metodologicznych stosowanych przy analizie pojęcia *odpowiedzialność* we współczesnej filozofii można znaleźć w kierunku fenomenologicznym. Uczeń Husserla, Alfred Schütz, podejmuje to zagadnienie, wychodząc od analizy podmiotowej odnoszącej się do kontekstu świata ożywionego (*Lebenswelt*), w którym egzystuje jednostka⁴. Co znaczy być odpowiedzialnym? Schütz wskazuje na dwa aspekty. Można być odpowiedzialnym:

- a) za to, co się czyni,
- b) przed kimś (osobą, grupą, władzą).

Zdaniem Schütza występuje w tym konkretnym przypadku zasadnicza różnica między wymiarem subiektywnym i obiektywnym ludzkiego działania. Ono ze swej strony jest

¹ G. Picht, *Pojęcie odpowiedzialności*, [w:] *Odwaga Utopii*, przekł. K. Michalski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981, s. 231–263.

² Polskie znaczenie pojęcia *odpowiedzialność* również tego typu odwołania posiada.

³ G. Picht, dz. cyt., s. 232

⁴ A. Schütz, *Some Equivocations in the Notion of Responsibility*, *Collected Papers. Studies in Social Theory*, The Hague: Martin Nijhoff, 1964, s. 274–277.

podstawą dla określenia ludzkiego (podmiotowego) postępowania. Działania dokonuje się w czasie, posiada charakter procesowy. Wspiera się zatem na antycypowanym projekcie. A więc dotyczy w pierwszym znaczeniu wewnętrznej postawy, która może przełożyć się na sferę zewnętrzną. Ale może także być powstrzymaniem się od działania.

Stąd też zagadnienie odpowiedzialności posiada bezpośredni związek ze sferą działania. Projekt działania, będący przejawem wewnętrznego nastawienia, powinien znaleźć swe odniesienie do zdolności przewidywania skutków, jakie spowoduje on w momencie, w którym przejdzie do fazy realizacji. Ale układ, jaki powstaje w wyniku działania podmiotu, jest złożony. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji, w której aktor działający zostaje wciągnięty w sytuację, charakteryzującą się relacją interpersonalną, będącą przejawem bycia w świecie. Można w tejże sytuacji być jej aktywnym uczestnikiem (bycie partnerem w relacji interpersonalnej), obserwatorem, względnie badaczem. Oznacza to, że uczestnictwo w danej sytuacji i przyjmowana postawa zależą od subiektywnego nastawienia. Ulega ono zmianie w momencie, w którym aktor działający zostaje zaangażowany w nią czynnie.

To właśnie postawa aktora znajduje swe uzasadnienie dla powstawania odpowiedzialności wobec danej sytuacji. Zderzają się w tym konkretnym przypadku dwa wymiary, subiektywny i obiektywny. Uwidacznia to skomplikowany układ uwarunkowań odpowiedzialności na poziomach subiektywnym i obiektywnym.

A. Schütz zauważa, że „uczestnictwo w” determinuje postawę odpowiedzialności. Jaka jest odpowiedzialność naukowca, który prowadzi doświadczenia nad śmiertelnością bronią lub dokonuje eksperymentów na ludziach? W wymiarze subiektywnym tylko on jest odpowiedzialny za skutki swych działań. W jakim stopniu świadomość podejmowania tego typu działania i jego skutków obciąża naukowca. Czy owa odpowiedzialność odnosi się do jego sumienia? A więc do wewnętrznego poczucia bycia świadomym skutków swej aktywności, w tym przypadku na polu badawczym. Jest to zatem wymiar zdecydowanie subiektywny, posiadający odniesienie do odpowiedzialności za swe własne postępowanie. Zgodnie z uwagą Schütza istnieje możliwość powstrzymania się od działania. A więc czy naukowiec może zrezygnować z badań, których skutki mogą okazać negatywne dla innych? Na tym tle rysuje się szerszy problem dotyczący badań naukowych i ich związków ze środowiskiem ludzkim. Same w sobie badania naukowe posiadają charakter neutralny, ale ich skutki praktyczne, a więc zastosowanie w sferze świata ożywionego, mogą być zdecydowanie negatywne. Świadomość badacza odgrywa w tym przypadku kluczową rolę.

W wymiarze grupowym (społecznym) odpowiedzialność odnosi się do członków danej zbiorowości. Pojawia się tu zasadnicza trudność w jednoznacznym określeniu punktu ciężkości dotyczącego systemu decyzyjnego. Czy odpowiada lider lub liderzy grupy, czy też szersze gremia decyzyjne. Z zagadnieniem tym łączy się owo jakże kontrowersyjne pojęcie odpowiedzialności zbiorowej. W jakim stopniu zbiorowość (grupa społeczna) może być odpowiedzialna za podejmowane działania? Problem ten pojawił się z całą ostrością po drugiej wojnie światowej, kiedy doszło do dyskusji na temat zbrodni wojennych popełnianych przez poszczególne państwa (Niemcy hitlerowskie, Japonię). Czy za te akty zbrodnicze można winić całe społeczeństwa, czy też odpowiedzialność ciąży tyl-

ko na grupach decydentów oraz żołnierzach i funkcjonariuszach służb bezpieczeństwa państw uczestniczących bezpośrednio w tego typu działaniach? A co począć z lojalnymi obywatelami, którzy podporządkowywali się decyzjom władz? Gdzie przebiega granica między odpowiedzialnością jednostki a odpowiedzialnością grupy? W strukturach społecznych zhierarchizowanych podporządkowywanie się decyzjom polityków stojących na czele istniejących organizacji życia publicznego jest wpisane w funkcjonowanie systemu. Wyłamanie się z niego pociąga za sobą konsekwencje karne za brak subordynacji (np. w strukturach militarnych odmowa wykonania rozkazu przełożonego).

Tak więc zagadnienie odpowiedzialności zbiorowej należy do jednych z trudniejszych do jednoznacznego określenia. Odpowiedzialność podmiotowa – jednostkowa – związana jest bezpośrednio z kondycją danej jednostki i jej zdolnością do podejmowania działań, których jest ona w mniejszym lub większym stopniu świadoma. Poziom świadomości jest w tym przypadku wyznacznikiem stanu odpowiedzialności. W przypadku grupy społecznej rozmywa się on.

Ponadto można zastanawiać się nad zagadnieniem odpowiedzialności związanej z różnorodnymi płaszczyznami ludzkiej działalności. Dotyczyć to może poszczególnych sfer życia jednostki, począwszy od jej naturalnych zdolności oraz postaw życiowych po jej miejsce w poszczególnych sferach życia zbiorowego. Wtedy pojawia się także problem zróżnicowanych form oraz zakresów ludzkiej odpowiedzialności.

Prezentowany kolejny tom „Civitas Hominibus” poświęcony jest właśnie problematyce odpowiedzialności, przedstawianej w różnych ujęciach i w odniesieniu do poszczególnych płaszczyzn ludzkiego działania.

Bibliografia

Picht G., *Pojęcie odpowiedzialności*, [w:] *Odwaga Utopii*, przekł. K. Michalski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981, s. 231–263.

Schulz A., *Some Equivocations in the Notion of Responsibility. Collected Papers*, „Studies in Social Theory”, The Hague: Martin Nijhoff, 1964, s. 274–277.